

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI
METHODOLOGY OF TEACHING THE AZERBAIJANI LANGUAGE
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

UOT 37.01

Səminə Sabir qızı Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0001-6540-3036>

E-mail: samina.abdullayeva.80@mail.ru

[https://doi.org/10.69682/arti.2026.93\(3\).80-85](https://doi.org/10.69682/arti.2026.93(3).80-85)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NİSBİ MƏHDUD İŞLƏNƏN
SÖZLƏRİN NORMASI

Samina Sabir Abdullayeva

senior lecturer at Azerbaijan State Pedagogical University

doctor of philosophy in pedagogy,

THE NORM OF RELATIVELY LIMITED-USE WORDS
IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Самина Сабир гызы Абдуллаева

старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,

доктор философии по педагогике

НОРМА ОТНОСИТЕЛЬНО ОГРАНИЧЕННО-УПОТРЕБЛЯЕМЫХ СЛОВ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Xülasə. Azərbaycan dilində bir qrup sözlər vardır ki, onlar leksikonda geniş işlənmə mövqeyinə malik olmurlar. Belə sözlər ya hansısa sosial-ictimai koloriti canlandırır və ya ayrı-ayrı mütəxəssislərin, o cümlədən, sənətkarların və peşəkarların dilində işlənir. Belə sözlər dilin ümumi leksik qatına daxil olur və lüğət tərkibinin ümumi zənginliyini təcəssüm etdirir. Azərbaycan dilinin leksikonunda fəal və ümumişlək səciyyə qazanmayan belə sözlər lüğət tərkibinin bir hissəsi olduğundan onları nisbi məhdud işlənən söz qrupu kimi nəzərə almaq mümkündür. Azərbaycan dilində intensiv işləmə bilməyən bu tipli sözlər qrupuna arxaizmləri, dialektizmləri və o cümlədən, terminoloji leksikanı daxil etmək mümkündür. Arxaizmlər dilin sinxronik qatında məhdud işlənməklə tarixi, ictimai, məişət və digər etnoqrafik anlayışları əks etdirir, milli-etnik kolorit yaradır. Bu, arxaizmlərin ümumi normasını səciyyələndirir. Dialektizmlərdə həm tarixi-diaxronik, həm də müasir-sinxronik anlayışlar bildirilir. Dialektizmlərdə, həmçinin, yerli, etnik mentalıq xüsusiyyətləri ifadə olunur. Müəyyən qisim dialektizmlər, hətta, ümumişlək leksik fonda da daxil ola bilər. Bununla da dialektizmlərin yerli, lokal, areal anlayışlı tiplərində norma qeyri-sabitliyi müşahidə edilir. Ümumişlək fonda keçən dialektizmlərdə isə sabit norma bərqərar olunur. Terminlərin ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrinə aid olan qismi icbari nitq aktı norması üzrə işlənir. Ümumişlək fonda daxil olan qismi isə həm danışmaq, həm də yazı dilində sabit norma qazana bilər.

Açar sözlər: *arxaizmlər, dialektizmlər, terminlər, leksik norma, Azərbaycan dili, məhdud işlənən sözlər, lüğət tərkibi*

Abstract. In the Azerbaijani language, there exists a group of words that do not have broad possibilities of usage in the lexicon. Such words either reflect a certain socio-cultural context or are used in the speech of specific specialists, including artists and professionals. These words belong to the general lexical layer of the language and reflect its rich lexical diversity. Words of this type, which do not acquire an active and general-usage character in the Azerbaijani lexicon, can be considered a group of relatively

limited-use vocabulary, as they are still part of the overall lexical system. This group includes archaisms, dialectisms, and terminological vocabulary. Archaisms, within the synchronic layer of the language, have limited usage and reflect historical, social, everyday, and other ethnographic concepts, creating a national and ethnic color. This constitutes the general norm of archaisms.

Dialectisms express both historical-diachronic and contemporary synchronic concepts. They also reflect local ethnic features of mentality. A certain part of dialectisms may enter the general vocabulary, as a result of which instability of norm is observed in their local and regional forms, whereas in the general vocabulary stable normative functioning is established. Terms related to specific fields of activity function in accordance with the norm of obligatory speech usage. Those that enter the general lexical fund may acquire a stable norm in both spoken and written language.

Keywords: *archaisms, dialectisms, terms, lexical norm, Azerbaijani language, words of limited usage, vocabulary*

Аннотация. В азербайджанском языке существует группа слов, не обладающих широкими возможностями употребления в лексиконе. Такие слова либо отражают определённый социально-общественный колорит, либо используются в речи отдельных специалистов, включая деятелей искусства и профессионалов. Подобные слова входят в общий лексический слой языка и отражают его богатое словарное разнообразие. Слова такого типа, не получающие активного и общеупотребительного характера в лексике азербайджанского языка, поскольку они являются частью словарного состава, можно рассматривать как группу слов с относительно ограниченным употреблением. К данной группе слов, которые не могут активно функционировать в азербайджанском языке, относятся архаизмы, диалектизмы, а также терминологическая лексика. Архаизмы в синхронном слое языка имеют ограниченное употребление и отражают исторические, социальные, бытовые и другие этнографические понятия, создавая национально-этнический колорит. Это и составляет общую норму архаизмов. В диалектизмах выражаются как историко-диахронические, так и современные синхронические понятия. Они также отражают местные этнические особенности менталитета. Определённая часть диалектизмов может переходить в общеупотребительный словарный фонд, в результате чего в их локальных, региональных типах наблюдается нестабильность нормы, тогда как в общеупотребительной лексике устанавливается устойчивое нормативное функционирование. Термины, относящиеся к отдельным сферам деятельности, функционируют в соответствии с нормой обязательного речевого употребления. Их часть, вошедшая в общеупотребительный фонд, может приобретать устойчивую норму как в устной, так и в письменной речи.

Ключевые слова: *архаизмы, диалектизмы, термины, лексическая норма, азербайджанский язык, слова ограниченного употребления, словарный состав*

Arxaizmlər dildə bir zaman mövcud olmuş, fəal işlənmə keyfiyyəti qazanmış, sonradan isə hansısa ictimai proseslə, tarixi hadisələrlə, müəyyən həyatı dəyişikliklərlə əlaqədar informasiya əhəmiyyətini itirən və ya zəiflədən sözlər qruplarından ibarətdir. Arxaizmlərin baş verməsinə ictimai-siyasi yeniliklər, iqtisadi, mədəni həyatda və məişətdə baş verən dəyişikliklər, insanların ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrindəki irəliləyişlər və hətta başqa dillərə məxsus alınmalar da təsirsiz və səbəbsiz deyildir. Məsələn, *artıq, darğa, töycü, koxa, kəndxuda, katta, yasovul, çavuş, çərçi, yüzbaşı, biyar, yüzbaşı, pristav, ur-yadnik, qaradavoy* və s. kimi sözlər ictimai-siyasi quruluşda, idarəetmədə və s. yeniləşmə baş verməsi səbəbindən zamanın tələbindən geri qalaraq işləklilik əhəmiyyətini itirmişlər. Yeni ictimai-siyasi quruluşda artıq həmin sözlərə aid anlayışı bildirən sistem olmadığından onlar sıra-

dan çıxmağa başlamışlar. Həmçinin, *toxa, vəl, şana, hodaq, cüt, xış, dəryaz, kərənti kimi təsərrüfat alətləri, tağır, istil, gırvənkə, batman, çərək, arva* və s. kimi ölçü adları, *çuxa, çul, qaf-tan, araçqın, qanovuz, çərçək, arxalıq, çarıq, qurşaq, ləbbadə, patava, qondura, şiş papaq, fəs motal papaq, belbağı, sirtöv, dolaq* və s. kimi geyim geyimlə bağlı ad bildirən adlar: *nizə, top-puz, qalxan, gürz, sadaq* və s. kimi silah adları bildirən sözlər ictimai-siyasi həyatda baş verən yeniləşmələrin təsiri altında leksik-semantik deqradasiyaya məruz qalmışlar. Lakin müəyyən məqamlarda, xüsusən leksik-semantik anlayış baxımından zamanın tələbindən geridə qalmış belə sözlərdən müəyyən ictimai-tarixi koloriti canlandırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Arxaizmlərin bir qismi isə yeni əvəzedici qarşılıq müqabilində başqa dildən söz daxil olması səbəbindən baş verir. Məsələn, qədim

mənbələrdə və klassik mətnlərdə işlədilən *əsən* sözü *sağ*, *dün* sözü *gecə*, *yanşaq* sözü *aşıq*, *yəxni* sözü *qovurma*, *qu* sözü *səs*, *könlük* sözü *yorğa*, *aydır* sözü *deyir*, *irışmək* sözü *yetişmək*, *yey* sözü *yaxşı*, *yazı* sözü *çöl*, *bayımaq* sözü *varlanmaq*, *kəpənək* sözü *yapıncı*, *şülən* sözü *qonaqlıq*, *yaşıрмаq* sözü *gizlətmək*, *yond* sözü at, *yovuz* sözü *acıqlı*, *yalın* sözü *çılpaq*, *ədük* sözü *çəkmə*, *qılavuz* sözü *bələdçi*, *qutlu* sözü *uğurlu*, *arı* sözü *təmiz* və s. qarşılıqları müqabilində köhnəlmişdir. Görünür əvəzedici sözlər müvafiq anlayışı daha intensiv şəkildə çatdırmağa bilməmişdir.

Həmçinin, qədim sözlərin bir qismi dilə daxil olan əcnəbi qarşılıqlara görə sıradan çıxmağa üz qoymuşdur. Məsələn, *sayru* sözü ərəb mənşəli *xəstə*, *uçmaq* sözü *cənnət*, *ayna* sözü cümə, *al* sözü *hiylə*, *us* sözü *ağıl*, *ud* sözü *həya*, *danla* sözü *sabah*, *tüp* sözü *mərkəz*, *əsən* sözü *salamat*, *yüklü* sözü *hamilə*; *güz* sözü fars mənşəli *payız*, *yayaq* sözü *piyada*, *əsrük* sözü *sərxoş*, *ağız* sözü *sərhəd* kimi sözlərin qarşılığında arxaizmləşmişdir.

Buradan göründüyü kimi, dilə daxil olan əcnəbi sözlər ictimai mühitdə sosioloji və psixoloji aura yaratmaqla intensivləşmə bilmiş və milli sözlərin sıradan çıxmasına təsir göstərərək bilmişdir. Əlbəttə ki, arxaik milli sözlər xalqın keçmiş ictimai-siyasi, mədəni-məişət və psixoloji dünyagörüşünü canlandıran dil vahidləri kimi maraqlıdır, mənbələrdə mühafizə olunur, tarixi hadisələrlə bağlı əsərlərdə yerli, milli, ictimai-psixoloji təəssüratların canlandırılması vasitəsi kimi işlənir. Hətta mümkündür ki, onların müəyyən qisminin reabilitasiyası da baş verə bilsin.

Yaxşı haldır ki, arxaizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri millilik baxımından təhlil olunur [7, s.99-100], eyni zamanda arxaizmlər lüğəti hazırlanmışdır [9, I c., 468 s.; II c., 450 s.; III c., 477 s.] (lüğət haqqında geniş rəylər də yazılmışdır [6]. Arxaizmlər müasir dildə norma hüquqlu sayılmasalar da qədim və klassik mətnlərdə öz normasını saxlayır, müasir bədii mətnlərdə isə ancaq üslubi norma üzrə işlədilir: “Restoran sahibi də başında *araqçın*, döşündə döşlük qazanlardan müştərilərin istədikləri xörəkləri çəkib verir” (Ə. Haqverdiyev) [2, s. 127]. “Kişi arxalıq, çuxanı atıb kostyum, qalstuk geymişdi, papağını çıxarıb fəs qoymuşdu” (B. Talıblı) [2, s.133-134]. “Vəliqulu kənarda çömbəlib başladı çarıqları çıxartmağa” (C. Məmmədquluzadə) [2, s. 447].

Dialektizmlər. Dialektizmlər dialekt və şivələrə xas olan, yalnız işlədildiyi areal üçün səciyyəvi sayılan və həmin areal səviyyəsində ixtiyari nitq aktı üzrə sərbəst normaya malik olan söz qruplarıdır. Dialekt leksikası areal səciyyəvi olduğu üçün hər bir ayrı dialektə özünəməxsus norma müşahidə edilir. Bu baxımdan dialekt leksikası məhdud çərçivədə işlənən söz qrupları hesab edilir.

Dialekt və şivələrdə işlənən sözlərin bir qismi ancaq dialekt həndəvərində qaldığı halda müəyyən qismi özünün informasiya intensivliyini genişləndirmək qabiliyyətinə də malikdir. Dialektizmlərin bu qismi informasiya intensivliyini genişləndirməklə hətta ümumişlək sözlər qrupuna daxil ola bilər. H. Həsənov yazır ki, “*Ümumxalq dilinin formalaşması prosesində dialekt sözlərinin xeyli hissəsi geniş dairədə işlədilən ümumxalq xarakteri almış, ədəbi dildə işlədilir: çeşid, pardax, bardaş, dənəvər, ödək, ayrıc, tıxac, alışqan, örüş, sovruq, davar, qaysaq, sırsıra və s.*” [3, s.284].

Dialekt leksikası məhdud çərçivədə işləməsinə baxmayaraq ümumilikdə dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin məcmusudur, areal səviyyədə işlənsə də belə insanların gündəlik həyatında vacib informasiyaları ifadə etməklə ictimai və işgüzar kommunikasiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət göstərir. Odur ki, dialekt leksikasından bədii obrazlılıq, yerli kolorit yaratmaq və personajları səciyyələndirmək məqsədi ilə istifadə edilir. B. Xəlilov yazır ki, “*Dialekt və şivə sözləri bədii ədəbiyyata yazıçılar vasitəsi ilə yol tapır, bununla da ədəbi dil ilə dialekt və şivələr arasında əlaqə yaranır... dialekt və şivə sözləri daha çox nəsr əsərlərində obrazların nitqini fərdiləşdirmək, üslub rəngarəngliyi və xarakterləri yaratmaq, yerli koloriti, xalq məişətini, həyat tərzini vermək üçün üslubi vasitələrdən birinə çevrilir*” [5, s.100-101].

Bu sahədə C. Cabbarlının, M. Müşfiqin, Ə.Vəliyevin, S.Rəhimovun, M.İbrahimovun, Mir Cəlalin, İ.Əfəndiyevin, İ.Şıxlının, M. Süleymanlının xüsusi xidmətlərini qeyd etmək mümkündür. Dialektizmlər xalq həyatının incə məqamlarını canlandıran elə söz qruplarıdır ki, “*Bədii əsərlərdə, kənd həyatının real təsvirini vermək, obrazları fərdiləşdirmək vasitəsi kimi istifadə edilir. Dialektizmlər xalqın geniş həyat tərzini, geyim və adətlərinin təsviri üçün əhəmiyyətlidir*” [1, s.282]. Bədii mətnə dialektizmlə-

rin işlədilməsinə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: “*Qoyunlar güneylərdə görənir, keçilər həmərsin kollarının başını dişləyir, boynu qumrovlu erkəclər arabir səs eləyir, qoyun itləri gah həvirləşir, gah da həvirləşirdi*” [11, s.11]; “Onun papağına dörd *tolamaz* birdən dəydiyi üçün papağın sağanağı *şiltə-şiltə* oldu” [11, s.11];

“Gün getdikcə *yağlanır*, qoyun *kürnəc* bağlayır, köç *dəhmərlənib* gedirdi” [11, s.12]; “*Ayağımızı astanadan içəri qoyanda arxası üstə yerə sərilməmiş bir qadın gördük*” [11, s.15]. Bu cümlədəki *görənmək* (sıxlaşmaq), *həmərsin* (itburnu kolu), *həvirləşmək* (yaxınlaşmaq), *tolamaz* (zərbə), *şiltə-şiltə* (tikə-tikə, parça-tikə), *yağlanmaq* (yuxarı qalxmaq), *kürnəc* (baş-başa çatılmaq), *dəhmərlənmək* (yeyin hərəkətə gəlmək), *astana* (kandar) sözləri bədii təsvirdə kənd həyatı və məişətinin bir mənzərəsini əks etdirir. Sözlər cümlədə elə işlənir ki, mətndən onların ümumi mənasını duymaq mümkün olur. Bu da dialektizmlərin bədii mətndəki sənətkar yanaşması əsasında üslubi, sərbəst normalılığını təcəssüm etdirir.

Terminlər. Terminlər ənənəvi olaraq məhdud dairədə işlənən söz qruplarına daxil edilir. Lakin elm, texnika, iqtisadiyyat, və digər kommunikasiya sahələri inkişaf etdikcə terminlərə olan ehtiyac artır və onların işlənmə potensialı daha da dərinləşir. Terminlər insanın həyat fəaliyyəti sahəsinə aid olan ən ümumi anlayışları özündə əks etdirir, konkretləşdirir, yığcamlaşdırır, fərdiləşdirir. Məsələn, insanın əmək fəaliyyəti sayəsində bir zaman formalaşmış *xış* sözü terminə çevrilərək şumlamada istifadə edilən, şumlanmış torpağın yumşaldılması üçün işlədilən bir alət anlayışını özündə ümumiləşdirmişdir.

Cüt sözü də yeri şumlamaq üçün at, öküz və ya qatır qoşulan kənd təsərrüfatı alətinin adı kimi terminləşmişdir. *Vəl* sözü etnoqrafik ərazilərdə taxıldöyən alət kimi formalaşmış termin olmuşdur. “*Vəl ağır və möhkəm oduncaqlı ağacdən, əsasən palıddan düzəldilirdi. Yerli iqlim şəraitindən, taxıl növünün bəlimindən və qoşqu qüvvəsindən asılı olaraq vəlin tay və qoşa olmaqla quruluşca iki növünə təsadüf edilirdi*” [10].

Kənd təsərrüfatı işlərində *xış* dedikdə yeri şumlayıb yumşaldan, *cüt* dedikdə qoşqu heyvanlarına qoşulan əkin aləti, *vəl* dedikdə taxılı döymək üçün işlədilən alət təsəvvürü yaranırdı. Artıq insan intellektinin inkişafı sayəsində hə-

min alətlər köhnəlmiş, yeniləri peyda olmuş və onlara aid adlar da yeni terminologiya ilə ifadə olunmuşdur. İnsanların ətraf ələmlə inteqrasiya mühiti məhdud olduğu dövrlərdə təsərrüfat, iş alətləri də məhdud dil çərçivəsində yaranıb işlədilmişdir. Cəmiyyətdə inteqrasiyalar artdıqca, intellektual potensial genişləndikcə zəruri terminlər onlara aid vasitələrin icad edildiyi xalqların dilindən də daxil olmağa başlamışdır. Belə ki, yeniliklər hansı məkanda, hansı xalqda, hansı cəmiyyətdə, baş verirsə terminlər də həmin xalqın dilindən başqalarına yayılmış olurdu. Yeniləşmə insan intellektinin inkişafı ilə bağlı olduğu üçün zaman-zaman formalaşmış və müvafiq ifadə vasitəsi qəlibində yayılaraq qavranılmış, mənimsənilmiş və işlədilmişdir, hər zaman olduğu kimi müasir dövrdə də yeniliklər ayrı-ayrı xalqlarda baş verir və baş verdiyi məkanda da adlandırılır.

Lakin yarandığı yerdən asılı olmayaraq yenilikləri əks etdirən terminlər daha çox beynəlxalq informasiya məkanında dominant mövqe tutan ingilis dili vasitəsi ilə yayılır. İnsanların həyat fəaliyyətinə aid sahələr müasir dövrdə çoxsaxəli olduğu üçün terminologiya şəbəkəsi də genişlənir. Odur ki, hər hansı sahəyə aid olan terminlər bilavasitə həmin sahə mütəxəssisləri üçün, həmin iş rejimində çalışan insanlar üçün daha anlaşılıqlı olur. Məsələn, filoloqlar üçün filologiya sahəsindəki terminlər nə qədər aydınsa riyaziyyat sahəsinə aid terminlər də riyaziyyatçı üçün o qədər anlaşılıqlı olur. Yaxud kənd təsərrüfatı sahəsinə aid terminlər kənd təsərrüfatı işçiləri üçün aydın olduğu halda maşınşünaslıq texnologiyalarına aid terminlərin anlaşılması onlar üçün asan olmaya bilər, hərçənd ki, bəzi terminlərin universal şəkildə ayrı-ayrı sahələrdə də işlənməsinə də rast gəlmək mümkündür.

Məsələn, *konqlomerat* termini fiziki-kimyaya sahəsində işlədildiyi kimi dilçilik tədqiqatlarında da istifadə olunur. Həmçinin, *diferensial*, *inteqral* terminləri riyaziyyatda və dilçilikdə, *aktant*, *valentlik* terminləri kimyada və dilçilikdə, *hibrid*, *morfologiya* terminləri biologiyada və dilçilikdə işlədilir. Müasir dövrdə insanın əməli fəaliyyət sahələri çox geniş bir şəbəkə yaratmış və buna uyğun da saysız-hesabsız terminlər formalaşmışdır. Azərbaycan dili bir növ termin idxalçısına çevrildiyindən dilə məhdudiyət qoyulmadan terminlər bol-bol daxil olur.

Təkcə onu demək lazımdır ki, son vaxtlar Dilçilik İnstitutunda hazırlanan “Yeni terminlər lüğəti”ndə 2000 termin toplanmışdır. Onların bir qismi Azərbaycan dilində olsa da çox böyük əksəriyyəti alınmalardan ibarətdir. Beləliklə, terminlər barədə məhdud qrup anlayışı onların kəmiyyətinə görə yox, norma keyfiyyətinə görədir. Yəni terminlər sayca çox olsa da onlar ayrı-ayrı sahələr üzrə işləndiyi üçün normada paylaşma baş verir. Başqa sözlə, hər bir sahəyə aid olan terminlər əsas etibarilə həmin sahə daxilində norma hüququ daşıyır. Ancaq sahələr arasında kəskin sərhəd olduğunu da söyləmək doğru deyildir. Yəni fəaliyyət sahələri tam qapalı məkan təsəvvürü də yaratmır. Artıq cəmiyyətdə insanların intellekt səviyyəsi 70-80 illər bundan əvvəlki kimi deyildir.

Təhsilin ümumxalq səviyyəsi, kütləvi informasiya vasitələrinin çevikliyi, maariflənmə mühiti və s. insan intellektinə güclü təsir göstərir, odur ki, ayrı-ayrı sahə terminləri də informasiya aktivliyi sayəsində populyarlaşma keyfiyyəti kəsb etməyə başlayır. Bunun nəticəsində bəzi terminlər artıq ümumişlək sözlərə çevrilə bilməklə ümumi norma səciyyəsi qazanır, digər bir qrup terminlər isə maarifləndiricilik meyillərinə müvafiq olaraq populyarlaşma səviyyəsində işlənmək hüququna malik olur. Məsələn, bu gün *karbürator, akkumulyator, stabilizator, referendum, vulkanizasiya, biznes, injektor, debat, birja, holding, broker, keşbək, makler, logistika, audit, adapter, modem, lizing, mesaj, sensor, avtoritet, skupter, kompaniya, mundial, brend, efir, ekran, pult, sponsor, ekzitpol, lizing, valyuta, provayder* kimi yüzlərlə müxtəlif sahə terminləri vardır ki, hamının gündəlik işlətdiyi ümumişlək sözlərlə bir sərəya daxil ola bilər.

Həmçinin ictimai-siyasi, elmi-texniki, iqtisadi və s. kimi sahələr aid olan bir çox terminlər vardır ki, onlar da cəmiyyətin maariflənmə səviyyəsinə uyğun olaraq populyarlaşma səviyyəsindəki söz qrupu kimi nəzərə alın bilər. Bunlara dair hətta, “İzahlı yeni terminlər lüğəti”ndə [8, s.16] qeyd alınmış aşağıdakı kimi nümunələri göstərmək olar: “*Anklav* (fr.) – *Bir dövlətin, yaxud bir neçə dövlətin quru əraziləri ilə tam əhatə olunmuş ərazisinin bir hissəsi*”; “*Alyans* (fr.) – *Vahid siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün iki və ya daha çox siyasi subyektin şifahi və ya yazılı formada bağlanan ittifaqı, birliyi*” [8, s.19]; “*Anneksiya* (lat.) – *Bir dövlət*

tərəfindən başqa dövlətin ərazisinin və ya əhalisinin zor tətbiq etməklə öz ərazisinə birləşdir-mək və buna hüquqi don geydirmək cəhdi” [8, s.21]; “*Aparteid* (yun.) – *Vətəndaşlığı olmayan, dövlət dağıldığı zaman müxtəlif ölkələrin vətəndaşı olması barədə qanunvericiliyə uyğun gəlməyən hallar*” [8, s.21]; “*Avtokrat* (yun.) – *Qeyri-məhdud hakimiyyətə malik mülkiyyətçi*” [8, s.25]; “*Banner* (ing.) – *Ayaq üstə dayaqları olan reklam və ya böyük həcmdə nümayiş xarakterli qrafik təsvir (bayraq)*” [8, s.28].

“*Bonus* (lat.)- *Əlavə mükafat, faydalı razılaşma, yaxud saziş şərtlərinə müvafiq satıcının alıcıya etdiyi əlavə güzəştlər*” [8, s.38]; “*Debitor* (lat.) – *Müəyyən müəssisədə, təşkilata, banka pul borcu olan hüquqi və ya fiziki şəxs*” [8, s.45]; “*Depozit* (lat.) – *Banklara və əmanət kasalarına qoyulan əmanətlər*” [8, s.50]; “*Diversiya* (lat.) – *Zərbə vurulacaq yerdən düşmənin fikrini yayındırmaq üçün aparılan hərbi əməliyyat*” [8, s.58]; “*Drenaj* (fr.) – *Kənd təsərrüfatında su basmış torpaqların, həmçinin, qrunut sularının səthə çıxardığı sahələrin təbii və süni yollarla qurudulması üsulları*” [8, s.60]; “*Emissor* (lat.) – *Bir sıra təşkilat və ya dövlət tərəfindən müəyyən qeyri-rəsmi tapşırıqla başqa təşkilata və ya ölkəyə göndərilən şəxs*” [8, s.68]; “*Investor* (ing.) – *İnvestisiya layihələrinə maliyyələşmə, yaxud real aktivlərə xüsusi borc, yaxud digər cəlb edilmiş vəsaitləri qoyan hüquqi və ya fiziki şəxs*” [8, s.103]; “*Liqə* (lat.) – *Birlik, ittifaq, cəmiyyət*” [8, s.136]; “*Petisiya* (lat.) – *Bir qrup vətəndaşlar adından ali hakimiyyət orqanlarına verilən yazılı ərizə*” [8, s.167] və s.

Beləliklə, terminlərin norma prinsipləri haqqında belə ümumiləşdirmə aparmaq olar ki, onların ən məhdud fəaliyyət sahəsində işlədilən növləri transkripsiya, transliterasiya üzrə unifikasiya edilərək icbari nitq aktı əsasında sabit normaya uyğunlaşdırılır. Eyni zamanda ümumdil səviyyəsinə yaxınlaşan, populyarlaşan və ya populyarlaşma prosesi keçirən terminlər, artıq şifahi danışiq dilinin özündə uzual xarakterli ənənəvi, sabit norma hüdudunda işlədilər bilirlər.

Nəticə: Aparılan araşdırma göstərir ki, arxaizmlər, dialektizmlər və terminlər dildə məhdud işlənen söz qrupları kimi mühüm funksional və normativ xüsusiyyətlərə malikdir. Arxaizmlər ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər nəticəsində aktiv işləkliyini itirsə də, tarixi-mədəni məlumatların qorunmasında və bədii

mətnlərdə tarixi koloritin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Dialektizmlər isə regional xüsusiyyət daşıyan dil vahidləri olaraq bədii ədəbiyyatda obrazlılıq, yerli kolorit və personajların fərdiləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli üslubi vasitə kimi çıxış edir, onların bir qismi zamanla ümumişlək leksikaya keçə bilər. Terminlər isə müxtəlif elmi, texniki və ictimai sahələrə aid anlayışları ifadə edir, elmin və cəmiyyətin inkişafı ilə paralel şəkildə genişlənir və bir çox hallarda ümumi dilə də inteqrasiya olunur.

Ümumilikdə, bu söz qrupları dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, onun ifadə imkanlarının genişlənməsinə və funksional üslubların formalaşmasına xidmət edir. Arxaizmlər, dialektizmlər və terminlər müxtəlif norma səviyyələrində fəaliyyət göstərərək Azərbaycan dilinin dinamik inkişafını təmin edən mühüm leksik qatlar kimi çıxış edir.

Problemin aktuallığı. Mövzunun aktuallığı müasir dilçilikdə dilin leksik tərkibinin inkişaf dinamikasının, xüsusilə də məhdud işlənən söz qruplarının – arxaizmlər, dialektizmlər və terminlərin – nor-

ma və funksional xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin vacibliyi ilə şərtlənir. Qloballaşma, informasiya cəmiyyətinin formalaşması və elmi-texniki tərəqqi nəticəsində dilin lüğət tərkibində davamlı dəyişikliklər baş verir, yeni terminlər yaranır, bəzi sözlər aktiv istifadədən çıxır, digərləri isə ümumişlək leksikaya keçir.

Problemin elmi yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi Azərbaycan dilində məhdud işlənən leksik qatların – arxaizmlər, dialektizmlər və terminlərin – vahid yanaşma çərçivəsində sistemli şəkildə təhlil edilməsində özünü göstərir. Araşdırmada bu söz qruplarının yalnız leksik-semantik xüsusiyyətləri deyil, həm də onların norma sistemi daxilində funksional mövqeyi kompleks şəkildə izah olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Praktiki əhəmiyyət ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr Azərbaycan dili dərslərinin tədrisi prosesində, xüsusilə leksikologiya və üslubiyyatın öyrədilməsində istifadə oluna bilər. Arxaizmlərin, dialektizmlərin və terminlərin funksional xüsusiyyətlərinin izahı şagird və tələbələrin dilə daha dərinləndirilməsinə, söz ehtiyatının zənginləşməsinə və nitq mədəniyyətinin inkişafına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Ağakışiyeva G. Azərbaycan dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığında dialektizmlərin tədqiqi məsələləri. // Filologiya və şərqşünaslıq, –2021, № 2, – s.281-290.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I c., –744 s.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası – Bakı: Nurlan, –2005. –452 s.
4. Hüseynova M. Dəyərli leksikoqrafik əsər // Ədəbiyyat qəzeti, 2024, 24 fevral, № 7.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. –Bakı: Nurlan, –2008. –442 s.
6. Məmmədli N., Məmmədli İ. Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti. Xalq qəzeti. Sosial həyat, 06.02.2024, xalqazeti.az//az/sosial-heyat/163682-turkmenseli-arxaizmler-lugeti.
7. Mirzəyeva S. Arxaizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 2021, №2 (268), –s.97-104.
8. Sadıqova S. İzahlı yeni terminlər lüğəti. –Bakı: Elm, 2022. –224 s.
9. Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti (XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan yazılı abidələri əsasında) 3 cildə, I c., –Bakı: Elm və təhsil, –2023, 468 s; II c., –Bakı: Elm və təhsil, –2024, 450 s; III c., –Bakı: Elm və təhsil, –2025. –477 s.
10. Devecioğlu, M., & Benzer, A. (2024). Pedagojik ve Dil Bilimsel Yaklaşımla Okul Sözlüğü Maddeleri. *Eğitim Ve Bilim*, 49 (218), –43-77.
11. <https://doi.org/10.15390/EB.2024.11765>

Redaksiyaya daxil olub: 29.04.2026